

Hur bonden blev industriföretagare

Om Kvänumbygden och den industriella expansionen
på västra Sveriges landsbygd under efterkrigstiden

av Lars Nyström

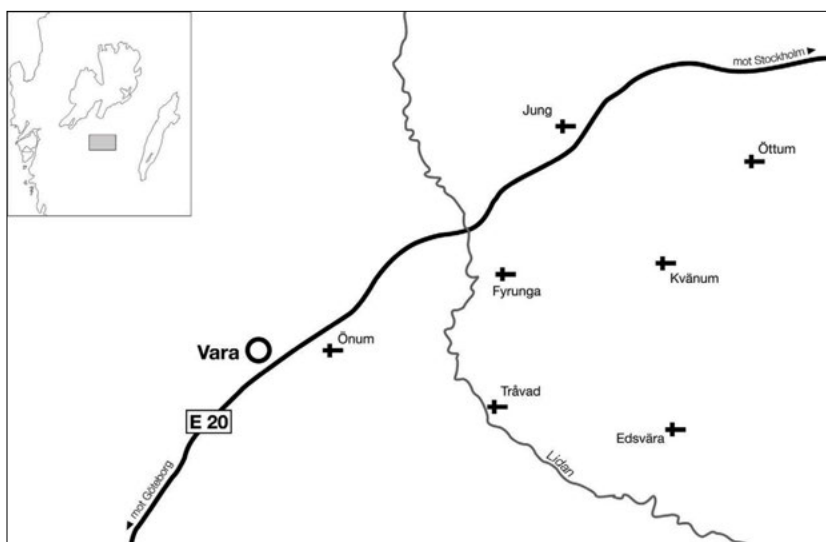
FIGUR 1. Vy över Asco Cylindas fabrik i Jung. Företaget, som startades på Korsgården i övre delen av dagens fabrikskomplex, är idag den största industrin i en bygd som också präglas av många små och medelstora företag.

VARASLÄTTEN. Är det någonstans jorden är platt som en pannkaka så är det här. En jättelika lerpannkaka, inklämd mellan Västergötlands plåtåberg. I detta landskap får varje höjdsträckning närmast exponentiella proportioner. I sin barndomsskildring från Kvänum, romanens Slättum, beskriver Ove Allanson hur smalspåriga Västgötabanans banvall reser sig likt en fjällkedja över slätten. Röken från ångloken tycks bära upp himlen.²

Detta är västra Sveriges kornbod. Under 1800-talet var trakten centrum för den havrerusch som under ett par decennier utgjorde motorn i den västsvenska ekonomin. Spannmålshandlarna var slättens kungar – någon adel kvar att tala om

fanns inte. Sedan dess har förstås också bönderna blivit allt färre. Ännu idag tillhör emellertid Vara de kommuner med högst jordbrukssysselsättning i riket.

Men skenet bedrar. Detta är inget bondeland. Det är ett av de hårdast industrialiserade områdena i hela Sverige. Reser vi mot Stockholm på E20, som idag skär genom bygden, passerar vi det ena industrikomplexet efter det andra ute på fälten. Strax efter Vara på höger sida: Pharmadule Emtunga, 400 anställda, fabrikation av moduler för off shore- och läkemedelsindustri. Några kilometer längre fram i Jung på vänster sida: tvättmaskintillverkaren Asco Cylinda, 550 anställda. Till höger ett par

KARTA I. Översiktskarta över Kvänumbygden.

kilometer bort ligger Kvänum, med en lång rad större och mindre industrieföretag, såsom exempelvis Swegon, 280 anställda, Kvänums plåtteknik 7 anställda, JO-ventilation 12 anställda, Kvänums kök, 105 anställda och Kellve Bulkteknik 55 anställda.

Denna uppsats skall handla om sju landsbygdsocknar mellan Önum och Öttum på sydöstra Varaslätten.³ Inom området finns ett trettiotal industrieföretag. De flesta sysslar med olika typer av metallindustri, framförallt med plåt och maskiner. Men det finns också företag som gör takpannor, kosmetika, snickerier och industrielektronik. Till sammans sysselsätter de 2 300 personer. Folkmängden i området uppgår till ca 4 500.⁴ Om vi grovt antar att den yrkesverksamma befolkningen utgör halva totalbefolkningen ger detta en industrialiseringsgrad på över 100%. En stor del av arbetskraften kommer idag utifrån.

Hur har denna industriella miljö uppkommit mitt ute på slätten? Bygden saknar i stort sett alla de klassiska faktorerna vi brukar finna bakom en industrialiseringsprocess. Här finns inga protoindustriella traditioner. Här finns inga råvaror att tala om. Inte heller har industrin kommit utifrån i jakt på billig mark eller arbetskraft; alla företag har vuxit fram lokalt. Detta har skett i ett förhållandevis sent skede av industrihistorien, huvudsakligen under efterkrigstiden. Vilka har varit drivkrafterna i denna industrialiseringsprocess? Vad kan den eventuellt säga om större skeenden i det svenska

industri- och agrarsamhällets utveckling under efterkrigstiden? Detta är ett par av de frågor som kommer att behandlas i uppsatsen.

Arbetet bygger på en rad källor. Även om det saknas en övergripande skildring över hela bygdens industriutveckling har mycket skrivits om de enskilda företagen. Flera av dessa arbeten håller hög kvalitet och har erbjudit en god grund för studien.⁵ Jag har också gjort flera intervjuer och företagsbesök i området. Till detta kommer statistiskt primärmaterial, företagstryck och diverse andra lokalhistoriska källor.

Den fortsatta framställningen följer två huvudlinjer. Vi skall börja med att studera industrialiseringen ur ett kognitivt perspektiv. Varifrån fick man sina industriella kunskaper? Hur utvecklades och vidarebefordrades de? Därefter studeras industrialiseringen som en social process: hur bondebygd blev industribygd. I båda fallen utgör relationen mellan jordbruk och industri ett ledtema. Avslutningsvis görs ett försök att sätta in bygden i ett större geografiskt och historiskt sammanhang.

Men låt oss börja från början.

I begynnelsen

De äldsta industrierna i Kvänum låg utmed ån Lidån, som rinner över slätten på sin väg mot Väneren i norr. Åns blygsamma fallhöjd erbjöd i bör-

jan av 1900-talet vattenkraft åt några kvarnar och åt ett spinneri, men genomgående var dessa företag mycket små: en ensam mjölnare, ibland med hjälp av någon eller ett par anställda. Använder vi samma gräns som industristatistiken efter 1962 – fem sysselsatta – finner vi ännu i 1931 års företagsräkning bara två fabriker i Kvänumsbygden: Albin Grönbergs mekaniska verkstad i Öttum, som sysselsatte ägaren, hans två söner och tre anställda; samt Edvin Karlssons tegelbruk i Edsvära som sysselsatte fem personer. Allt som allt uppgick således industrisysselsättningen med detta sätt att räkna till summa elva personer enligt 1931 års företagsräkning.

Likväl kan vi redan här identifiera ett par möjliga utgångspunkter för traktens industrialisering. Edvin Karlsson sysslade med tegel. Kring Kvänum och Vara fanns vid den här tiden ytterligare ett antal tegelbruk spridda över slätten. De flesta var rena familjeföretag och i något fall bedrevs verksamheten i kombination med jordbruk. Leran fanns lokalt och vidareförädlades med enkla medel till takpannor eller dräneringsrör för täckdikning. Detta är det närmsta vi kan komma en industriell binäring i området, och det är också det enda exemplet på hur en lokal råvara kommit till användning inom industrin.

Ändå har denna tradition knappast haft någon betydelse för bygdens industrialisering. Inom undersökningsområdet finns idag ett par företag som sysslar med betong och cement, framför allt Benders som är störst i landet på takpannor. Detta företag har emellertid ingen koppling till de äldre tegelbruken på orten, och totalt svarar denna industrigren bara för en mycket liten del av industrisysselsättningen i området.⁶ De flesta företag sysslar med plåt eller maskiner. Här utgör Grönbergs mekaniska verkstad det första större företaget. Men hur kom det sig att man började arbeta med metall på slätten? Låt oss ta en närmare titt på verkstaden i Öttum.

Grundarföretagen

Skall vi vara noga bör vi räkna med två grundarföretag: Grönbergs i Öttum och Johan Alfred Kjällströms smidesverkstad utanför Kvänum, som 1931 bara sysselsatte tre personer och således inte fick vara med ovan. Båda räknar sina anor tillbaka till 1890-talet. Båda växte under 1930-talet till betydande

industrier. Dessförinnan bedrev de en mycket småskalig verksamhet som bysmedjor.

Bysmeden var ännu under mellankrigstiden en viktig person på slätten. Trots att industrialiseringen pågått i över ett halvsekel producerades ännu mycket smide lokalt. År 1931 fanns enligt företagsräkningen ett dussintal smeder i vårt undersökningsområde. De flesta arbetade för lantbrukets behov. Det var hästar som skulle skos, harvar som skulle repareras, plogbillar som skulle slipas, vagnshjul som skulle besläs och så vidare.

Vissa av bysmederna bedrev även tillverkning av enklare jordbruksredskap. Kjällströms i Kvänum specialiserade sig på harvar. Enligt Olof Grönbergs artikel om företaget började det när Kjällström runt sekelskiftet besökt en större gård i trakten för att sko en häst. Här fick han se en rullharv från Överums bruk. Med denna som grund utvecklade han en egen harvmodell som blev en stor framgång. Härutöver tillverkades plogar och hästräfsor – hela tiden parallellt med det traditionella bysmedet.⁷

Några kilometer bort hos Grönberg i Öttum tillverkade man tröskverk. De största och dyraste tröskverken i landet gjordes i början av 1900-talet av Munktells i Eskilstuna. På den regionala marknaden i Skaraborgs län var bröderna Larsson i Arentorp strax bortanför Vara ledande – kanske var det härifrån inspirationen och kunskapen att bygga tröskverk kom. Grönberg inriktade sig på den lokala marknaden. Det rörde sig om små verk, specialbyggda för lantbrukare i trakten.

Konkurrensen var emellertid hård. Under 1920-talet när det dubbelverkande tröskverket slog igenom, fick små tillverkare som Grönbergs det allt svårare att hänga sig kvar, skriver Per Thunström i sin monografi över företaget. Men samtidigt öppnade utvecklingen nya marknader. Ju bättre verken tröskade, desto svårare var det att hantera all halm och boss som blev över. Halmfläkten blev lösningen.⁸

Vem som var först ut har inte gått att klarlägga. Vid såväl Grönbergs som Kjällströms började man emellertid vid 1920-talets slut att specialisera sig på tillverkning av halmfläktar.⁹ Härifrån var steget inte långt till tillverkning av andra transportfläktar: kärvfläktar, höblåsare. Alltjämt rörde det sig om en tillverkning i rätt blygsam skala. Men snart började verksamheten växa ur sina bysmedsramar. År 1941 uppgick sysselsättningen vid de båda verk-

städerna till 21 respektive 25 personer; 1951 till 47 respektive 57.¹⁰ Samtidigt hade en rad andra företag börjat växa fram i bygden. Industrialiseringsprocessen var i rullning.

Småblåsare och västgötajapaner

Halmfläkten är egentligen en rätt enkel produkt: en fläkt med ett plåtrör som halmen transporteras ut genom. Likväl kan det mesta som tillverkats i Kvänum sedan dess föras tillbaka till halmfläkten: det var här man lärde sig plåt, det var här man lärde sig ventilation. Lika påtagligt är att en stor del av företagen i bygden direkt eller indirekt kan föras tillbaka till antingen Grönbergs eller Kjällströms. På känt Gnosjömanér har företagen haft en tendens att ”yngla av sig”. Tidigare anställda har startat nya företag som i sin tur genererat nya industrier och så vidare.

Till de allra första avknoppningarna hörde Håkan Gustavsson och Artur Karlsson som 1938 hoppade av från Kjällströms för att starta konkurrerande tillverkning av höfläktar under varumärket Blixt. I folkmun fick de snart namnet ”Småblåsarna”. I samband med den långa metallstrejken 1945 följde ytterligare företag. ”På flera håll jobbades frenetiskt i garage och bodar med uppfinningar som utvecklats ur de tidigare arbetsgivarnas sortiment” skriver Thunström.¹¹ Ett exempel är Bertil Gustavsson som startade tillverkning av bland annat höblåsare och hövagnar i Önum.¹² Det var denna verkstad som senare utvecklades till Pharmadule Emtunga.

Konsekvensen av avknoppningarna blev att allt fler företag sysslade med ungefär samma saker. Vid början av 1950-talet fanns ett antal företag som gjorde halm- eller höfläktar. Senare har man konkurrerat om bland annat frontlastare, farmartankar, betongblandare och halmhackar. Hela tiden har företagen stulit friskt, från varandra och utifrån. Patent har kringgåts eller överträtts. I detta sammanhang har begreppet ”västgötajapaner” myntats, delvis med en negativ klang, men också med en positiv laddning av företagande och uppfinningsrikedom.¹³

På detta sätt växte en ortsbaserad industriell kompetens fram inom produktion av lantbruksredskap. En förutsättning för denna utveckling var de nära banden till jorden. En kräsen kundkrets

FIGUR 2. Annonssblad för höfläktar från Kjällströms mekaniska verkstad 1945.

fanns i det egna lokalsamhället. Dessutom hade oftast såväl ägare som arbetare en bakgrund inom jordbruket. Från Grönbergs berättas om hur nya produkter successivt prövades fram på släktingars gårdar.¹⁴ När företagen blev fler började en specialiserad arbetsmarknad växa fram. Samtidigt bidrog den hårda lokala konkurrensen till att ytterligare stimulera utvecklingen mot nya produkter och produktionslösningar.

Det var en gång en farmartank

En bit in på 1950-talet kan vi tala om Kvänum som ett ”industriellt distrikt” uppbyggt kring kombinationen jordbruksmaskiner och plåtbehandling. Ännu idag är denna kombination viktigt. Grönbergs heter idag Rekordverken. Tillsammans med konkurrenten KPAB tre kilometer bort står man för en betydande del av världsproduktionen av halmhackar. Andra företag gör gödselspridare, fodersilos eller skruvtransportörer.

Allt sedan 1950-talet har emellertid tyngdpunkten i det industriella komplexet gradvis rört sig bort från jorden. Utifrån sina kunskaper i plåt har man letat sig in på helt nya produktionsområden. Det största företaget i bygden, Asco Cylinda, tillverkar tvättmaskiner. Kjällströms mekaniska heter idag Kellve Bulkteknik. Från system för transporter av halm och hö har man tagit steget till system för andra skrymmande varor. Idag görs bandtransportörer åt bland annat gruv- och grusindustri. Det största företaget i själva Kvänum är Swegon, tidigare Plåt-Mekano, senare PM-luft. Företaget startade 1951 med tillverkning av bland annat hönsburar, ljuddämpare för traktorer och enklare fläktar. Så småningom blev man experter på stallventilation. Idag konstruerar man komplicerade ventilations- och klimatstyrningssystem för industrier, köpcentra och idrottsarenor.¹⁵

Allra mest spektakulär är kanske utvecklingen av Bertil Gustavssons verkstad i Emtunga.¹⁶ Efter starten med bland annat höfläktar, hövagnar och cykelställ fann företaget på 1950-talet sin nisch i farmartanken som fick en snabb spridning i takt med att traktorerna blev allt fler. Härifrån var inte steget långt till att även tillverka fyrkantiga lådor, och när containern slog igenom på 1970-talet eta-

blerade sig Emtunga snabbt på marknaden. Nästa steg blev att använda containern som byggkloss i mer komplicerade produkter.

Vid denna tid började oljeindustrin växa sig stor på Nordsjön. En entreprenör på fältet var Christer Ericson som tidigt insåg att det fanns pengar att tjäna i bostadsmoduler av containrar för oljearbetarna. Företaget Consafe bildades och en stor del av produktionen lades ut på Emtunga. Med tiden växte kraven på komfort och flexibilitet. Man tillverkade köksmoduler, toalettmoduler, mässmoduler och rekreationsmoduler. När off-shore marknaden gick neråt använde Emtunga sitt kunnande inom andra områden: tandläkarstationer i moduler, kontorsbyggnader i moduler, mobila mobiltelefonstationer i moduler.

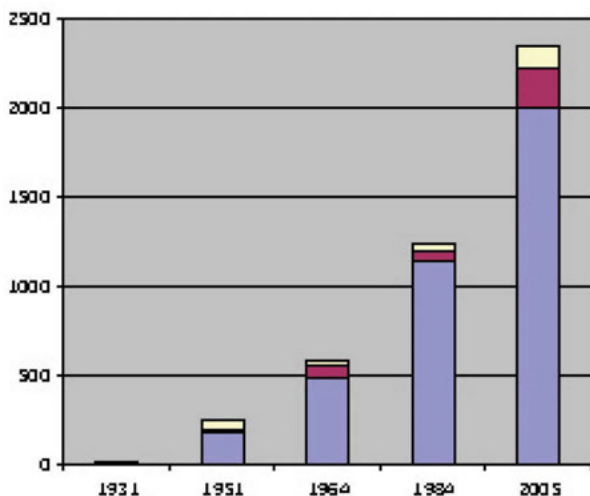
I dag är kärnverksamheten prefabrikation av kemi- och läkemedelsfabriker. Fabriken byggs i moduler i Önum och transporteras sedan till exempelvis Pakistan eller Indonesien där de monteras upp till färdiga anläggningar.

Ett halvsekel av industrialisering

På detta sätt har industrin i Kvänum successivt letat sig nya marknader. Idag kan vi urskilja tre tydliga underkluster. Det första är lantbrukssektorn som alltså är viktig. Det andra specialområdet är ventilation. Runt Kvänums tätort finns ett tiotal företag som sysslar med tillverkning eller installation av ventilationssystem, eller är underleverantörer på området. Det tredje underklustret består av företag som sysslar med stål- och plåtkonstruktioner för byggindustrin. Det handlar som vi sett om modulbyggen, men också om exempelvis stålbalkar eller industriportar. Denna industri har vuxit fram sedan 1960-talet och har sitt centrum i Tråvad väster om Kvänum. Runt allt detta finns slutligen flera legotillverkare som saknar egna produkter utan lever på att hantera plåt. Ofta fungerar de även som underleverantörer till andra företag i området.

Av bygdens företag ägs de flesta av de mindre (upp till ca 50 anställda) alltså lokalt. Däremot har många större företag, som Emtunga, Cylinda och PM-luft, gått upp i större koncerner, vilket ofta givit tillgång till exempelvis marknadsföringskanaler eller kapital för en fortsatt expansion. Viktiga funktioner som produktutveckling finns liksom produktionen i stor utsträckning kvar lokalt.

FIGUR 3: Industrisysselsättning i Kvänumsbygden 1931-2005.

övrig industri
 tegel- och betongindustri
 plåt- och maskinindustri

KÄLLOR: 1931 och 1951: Kommerskollegium, resp. års företagsräkning (RA): primäruppgifter. 1964 och 1984: SCB: industristatistiken (RA-Arninge): primäruppgifter. 2005: www.foretagsfakta.se. Företag med minst 5 sysselsatta.

Allt som allt har den industriella miljön fortsatt att växa ända fram till idag. I figur 3 har jag sammanställt uppgifter om antalet sysselsatta inom industrin i undersökningsområdet. Från 1931 års elva sysselsatta har antalet successivt ökat till dagens 2 300. Hela tiden har de allra flesta arbeten funnits inom den maskin- och plåtindustri som vuxit fram ur Grönbergs och Kjällströms smedjor.

Den sociala strukturuomvandlingen

Hittills har vi mestadels studerat Kvänumsbygdens utveckling ur ett industriellt perspektiv. Vi skall nu komplettera detta med ett agrart. Att bondebygd blev industribygd berodde ju inte bara på att industrin expanderade. Lika viktigt var jordbrukets omvandling. Det var jordbrukets mekanisering som skapade den marknad som Kvänumsföretagen agerade på. Samma process frigjorde den arbetskraft som kom att arbeta i fabrikena.

På nationell nivå har grundragen i utvecklingen tecknats i Hans Seylers *Hur bonden blev lönarbetare*.¹⁷ Efter kriget slår först traktorer, sedan skördetröskor och en lång rad andra maskiner igenom på bred front. Det går att producera allt mer med allt mindre arbetskraft. Priserna på jordbruksprodukter sjunker samtidigt som förväntningarna på en hög levnadsstandard stiger. Allt större gårdar krävs för att bära nödvändiga maskininvesteringar och för att trygga en skälig levnadsstandard åt lantbrukaren. Samtidigt lockar industrin med goda arbetsförtjänster.

Under denna process har allt fler lämnat jordbruket. Lantarbetarna minskade kraftigt i antal redan under mellankrigstiden. Sedan övergav böndernas söner och döttrar näringen, och slutligen försvann också bonden. I början av 1950-talet krävdes enligt Seylers uppgifter 10–20 hektar för att försörja en familj; i början av 1980-talet, där hans framställning slutar, närmare 50.¹⁸ Sedan dess har utvecklingen fortsatt. Idag behövs enligt en lokal bedömare uppemot 500 hektar för att sätta upp en ny spannmålsgård på Varaslätten.¹⁹

På lokal nivå har detta inneburit en i det närmaste total social strukturuomvandling. Ännu 1950 arbetade hälften av invånarna i nuvarande Vara kommun med jordbruk.²⁰ Idag har under 3% jordbruk som sin huvudsysselsättning.²¹

Kännetecknande för hela denna utveckling är att det hela tiden funnits gränsland mellan jordbruk och industri där dessa inkomstkällor kunnat kombineras. Sonen har bott kvar på gården, men arbetat i industrin. Hustrun har tagit ett deltidsjobb, sedan även maken. Bonden har blivit människombonde.²² Så småningom har gården närmast fyllt en symbolisk funktion, innan banden till jorden definitivt kapats.²³

Allt detta har naturligtvis erbjudit mycket goda möjligheter för en industrialiseringsprocess som den i Kvänum. Jordbruket har utgjort ständigt närvarande arbetskraftsreserv som tappats av successivt, i takt med efterfrågan. Härigenom har det också funnits en buffert mot konjunktursvängningar. Genom att arbetskraften ofta haft ena foten kvar på den egna gården har den dessutom kunnat utnyttjas mer flexibelt, vilket framhållits av lokala företagare. Vid arbetstoppar har man kunnat mobilisera en arbetskraftsreserv från jordbruket.²⁴ I vissa fall har det också gjorts mer systematiska försök att dra nytta av den potentiella arbetskraften på gårdarna. Under 1960- och 1970-talen organiserade den största arbetsgivaren i bygden, Junga Verkstäder (nuvarande Asco Cylinda), ett omfattande hemarbete. Som mest arbetade ett 50-tal hushåll med kablagearbeten åt tvättmaskinstillverkaren.²⁵

De flesta tycks vara överens om bondsönerna varit en attraktiv arbetskraft.²⁶ De har varit vana att arbeta och ta egna initiativ. De har ofta varit tekniskt kunniga. I arbetet på gården har de lärt sig att hantera en bred uppsättning maskiner. Detta har kommit väl till pass i industrin, inte minst när produktionen bestått i just jordbruksmaskiner.

Hur bonden blev industriföretagare

Men bara lönarbetare gör ingen industrialiseringsprocess. Det krävs företagare också. Var kom de ifrån?

I tabell 1 har jag sammanställt uppgifter om de tio största företagen i bygden. Här finns uppgifter om antalet anställda, om produktionen, om grundarna och deras industriella bakgrund. Mest intressant är emellertid den sista kolumnen där deras relation till det *agrara* samhället redovisas.

Resultatet är anmärkningsvärt. Av tio företag har

TABELL I. De tio största företagen i Kvänumsbygden 2005, deras grundare, industriella och agrara bakgrund.

Företag, antal anställda	Grundare, år	Produktion	Industriell bakgrund	Agrar bakgrund
1. Junga verkstäder Asea/Asco Cylinda, Jung 550 anställda	Karl-Erik Andersson 1950	Växellådor, <u>tvättmaskiner</u> , plåtbus i moduler	Smedja på gården	Bondson. Verksamheten uppbyggd på gården
2. Emtunga mek.verkstad Pharmadule Emt. Emtunga, Önum 400 anställda	Bertil Gustafsson 1945	Höfläktar mm; farmar- -tankar; containrar; bostadsmoduler till oljeindustrin läkemedels- fabriker i moduler mm.	Kjellströms	Lantarbetarson. Hustrun bonddotter
3. Plåt-Mekano PM-luft Swegon, Kvänum 280 anställda	Harry Johansson och Nils Andersson 1951	Kamflänsrör, div. fläktar, hönsburar m.m; skruv- transportörer, stall- ventilation; ventilations och klimatsystem.	Johansson: smedja på gården Andersson: AB Venoco, Kvänum	Bondsöner. Johansson även hemmansägare med första verkstaden på gården.
4. Benders, Edsvära, 160 anställda	Knut, Karl-Erik och Arne Bender 1960	Takpannor i betong	Legotillverkning av takpannor för företag från Stockholm	Hemmansägare. Verksamheten startade på gården. Bedriver jordbruk och travstall.
5. Kvänums kök, Kvänum, 105 anställda	Gustaf Johansson 1923	Vävstolar, diverse snickerier; köksinredningar	Bygdesnickare, Fredéns möbel- fabrik, Kvänum	Bondson
6. Ranaverken, Tråvad 100 anställda	Mats Andersson 1962	Farmartankar; cilos; Stålbalkar till industrier, idrottshallar m.m.	Emtunga mek.	Hemmansägare. Verksamheten startade på gården. Bedriver jordbruk och travstall.
7. Grönbergs mek., Rekordverken Öttum 70 anställda	Albin Grönberg 1897	Lantbrukssmide; träskverk; halm- och höfläktar, gröpkvarnar; halmhackar	Bysmedja	Bondson. En av sönerna i nästa generation hemmans- ägare med travstall.
8. Kjällströms, Kellve, Kvänum 55 anställda	Johan Alfred Kjällström 1890	Lantbrukssmide; harvar; halm-/höfläktar; bandtransportörer	Bysmedja	Hemmansägare. Verksamheten startade på gården.
9. Rotage, Kvänum, 50 anställda	Ingemar Ronger 1979	Lantbruksinstallation; skruvtransportörer; laserskärning- legotillverkning	Swegma PM-luft och Kjällströms mek. Kvänum	Bondson-hemmans- ägare. Verksamheten startade på gården. Bedriver jordbruk till 2005, därefter skogsbruk. Har haft travstall.
10. Varaplattan, St. Erik, Önum 50 anställda	Gunnar och John Freddy Ekström 1957	Cementrör, takpannor, <u>cementplattor</u>	Arbetat som cementarbetare på orten.	Bondsöner. Verksam- heten startade på gården och har be- drivits i kombination med jordbruk.

KÄLLOR: Asco C.: Grönberg 1997, Jakobsson 1997, Berg 2002; Emtunga: Lagerström 2005; Swegma: Allansson 1990; Benders: Mattson 2000; Kvänums kök: Jonsson 1988; Ranaverken: Jakobsson 1997; Rekordverken.: Thunström 1997, Larsson 1997; Kellve: Grönberg 1997; Rotage: Jakobsson 1997, St Eriks: Jakobsson 1997. Härutöver företagstryck (KB), företagens hemsidor, intervjuer, samt uppgifter om antalet anställda från www.foretagsfakta.se (2005-05-15).

nio startats av bönder eller söner till bönder. I sex eller sju fall, beroende på hur man räknar, har verksamheten startat på gården. I flera fall bedriver grundarfamiljerna ännu idag jordbruk.

Mycket talar för att egen gård kan utgöra en god grund för industriellt företagande. Grundförsörjningen är säkrad genom jorden. Det ger en beredskap inför tuffare tider. Med inkomster från jordbruket behöver företagaren inte heller ta ut full lön under det svåra inledningsskedet. Den egna familjen kan användas som billig arbetskraft. Hela tiden finns också möjligheten att i viss mån spela mellan jordbruk och industrisysselsättning över årscykeln, eller konjunkturerna. Bonden är dessutom besutten – han äger en gård. Gården kan belånas eller säljas för att finansiera en industriell expansion. Ekonomibygnader kan fungera som en första industrilokal. När verksamheten expanderar kan den egna åkern tas i anspråk.

I Seylers analys saknas detta utvecklingsspår. Med tanke på att hans syfte är att bevisa Marxtes om hur bondeklassen under kapitalismens polariserats i arbetarklass och kapitalistklass är detta något anmärkningsvärt. Bönder som blev kapitalister hade onekligen gjort hans modell snyg-

gare. Istället är fokus inställt på polariseringens ”arbetspol”. Genom strukturomvandlingen ”slås bönderna” successivt ”ut” och tvingas mer eller mindre mot sin vilja in i lönearbete.

I de flesta fall är detta nog en riktig verklighetsbeskrivning. Men alla bönder blev inte lönarbetare. Många blev småföretagare – några uppenbarligen industriföretagare.

Här kan det vara läge att göra en historisk jämförelse. En av de viktigaste källorna till den tidiga fabriksindustrin var den så kallade protoindustrin. Protoindustrin växte oftast fram i områden med dåliga naturliga förutsättningar för jordbruk. När den egna gården inte räckte till var man hänvisade till olika former av industri och hantverk. Härigenom utvecklades ofta en stark regional specialisering: i Mark i Sjuhäradsbygden ägnade man sig åt vävnad, i Gnosjö åt tråddragning. Utifrån detta startade en industrialiseringsprocess som inom agrarsamhällets ram innebar en polarisering mellan å ena sidan en kapitalistklass av förläggare, sedermera fabrikörer, å andra sidan en arbetarklass av hemarbetare, sedermera fabriksarbetare. Båda grupperna skapades i dessa områden ur bondeklassen.²⁷

FIGUR 4. Bengt-Åke och Johan Olsson, far och son, framför Törsagårdens ladugård som inhyser sonens företag, JO-Ventilation. Bengt-Åke sköter jordbruket (ca 75 hektar) på deltid när han inte arbetar för sin son. Johan driver företaget, men det händer att han hoppar in i jordbruket när det är som mest att göra under skörden. Båda har tidigare arbetat på Frisk Ventilation. JO-Ventilation specialiserar sig på olika specialarbeten som kräver en flexibel maskinpark och ett stort mått av hantverkskunnande. Ventilationstrummorna på bilden är för Ryaverken i Göteborg. De första maskinerna kom på plats i ladugården 1981 och från 1987 har Johan arbetat på heltid med företaget. Verksamheten sysselsätter idag 12 personer. FOTO: Adrian Nordenborg.

FIGUR 5. Kvänums vapen vid infarten till tätorten från sydväst, laserutskuren i plåt vid Rotage AB, markerar en stark lokal identitet inom den gamla storkommunen och fångar samtidigt in väsentliga drag i bygdens utveckling. Snickeriet (hyveln) har aldrig varit av någon mer vidsträckt betydelse som näring på slätten, men finns representerat av Kvänums kök, idag ett av de större företagen på orten. FOTO: Adrian Nordenborg.

Jämförelsen kan synas brant, men faktum är att snarlika krafter är i rörelse i slättområde som Kvänum under efterkrigstiden. Genom jordbrukets strukturrationalisering befinner sig plötsligt en bonde med 30 hektar bördig slättjord i samma situation som en skogsbonde i Mark hundra år tidigare. I båda fallen genereras en industrialiseringsprocess. I båda fallen utvecklas en regional specialisering. I båda fallen polariseras bondeklassen i en arbetar- och en företagarklass. I något enstaka exempel ser vi också hur industrin i Kvänum även på ett organisatoriskt plan erinrar om protoindustrins produktionsformer. När bondsonen och tvättmaskinsfabrikören på Korsagården i Jung lägger ut hemarbete på andra hushåll i Jung, Öttum och Kvänum är Sjuhäradsbygdens förläggargårdar inte långt borta.

Runt Kvänum finner vi flera exempel på hur jordbrukets strukturuomvandling genererat hemindustrier som växt till fabriksindustri. Det största lokalt ägda företaget är idag Benders takpannefabrik. Företaget startade 1960 på Larsagården i Edsvära av Karl-Erik Bender, hans far och bror. Sedan 1940-talet hade familjen kombinerat jordbruk och en liten lanthandel. På 1950-talet

märkte man enligt Carl Otto Mattsons bok om Karl-Erik att "förtjänsten på gården var för liten". "Fler verksamheter måste till".²⁸ Liksom många andra i bygden satsade man på svinuppfödning i stor skala. Priserna var emellertid pressade och lönsamheten dalande. Tillverkningar av lastpallar blev nästa steg. Spillvirke köptes från sågar i trakten och sattes ihop till pallar som såldes till olika industrier i Skaraborg. Inte heller denna verksamhet genererade dock några större inkomster. Först när man började tillverka betongplattor på licens åt ett stockholmsföretag började det lossna. Nu revs svinhuset ut – det fick bli den första fabrikslokalen.

På liknande sätt förhåller det sig med många andra företag i trakten. Gunnar Ekströms Varaplattan startade i ena ändan av ladugården. När verksamheten växte fick man välja. "Om du säljer korna, så skall jag garantera att vi alltid har mat på bordet" skall unge herr Ekström ha sagt till sin far enligt Ingemar Jakobssons korta företagsbeskrivning.²⁹ Detta var 1957. Tjugo år senare startade Ingemar Ronger monteringsföretaget Rotage, idag den största legotillverkaren på orten, i sina föräldrars ladugård.³⁰

Utan tvekan har också tillgången på jordkapital varit betydelsefull. Plåt-Mekano är ett exempel. Harry Johansson var fabrikkör och hemmansägare med gården utarrenderad. År 1956 stod företaget inför en expansion. För att finansiera nödvändiga investeringar säljer Johansson sin gård. ”Nu fanns inget kvar av förankringen i jordbruket” konstaterar Kjell Allansson i en artikel om företaget, ”för Harry var det ett svårt steg”.³¹

På detta sätt kunde således en bondgård utgöra en språngbräda för industriellt företagande. Bakom allt detta finns av allt att döma även ett kulturellt hemmansägearv, en vilja att liksom sina föräldrar ”förbli sin egen herre”. ”Jordbruket har varit basen för den företagar- eller entreprenör-sanda som varit drivkraften bakom startandet av nya industriföretag” säger Vara kommuns förre näringslivssekreterare Olle Grönberg. ”Steget från att vara självständig bonde till att starta annan verksamhet har på så sätt varit ett naturligare i steg än att söka anställning hos ett befintligt företag”.³² I hela denna process har en stark agrar identitet fortlevt. Bland många lokala företagare möts man av en genuin känsla för den egna bygden. Det är också tydligt att förtjänsterna från den industriella verksamheten i flera fall plöjts ner i köp av jord. Det främsta intresset bland bondefabrikerarna tycks vara trav. Ett par av dem har byggt upp framgångsrika travstall. Jordbruk bedrivs än idag av några familjer. Någon annan funktion än den rent symboliska kan det knappast fylla.

Kvänumsbygden och ”det tredje Sverige”

Som egen storkommun 1950–1967 hade Kvänum ett vapen. Det dominerades av ett gult sädesax och ett stort kugghjul i metall. Det var utan tvekan väl valt. Det gav inte bara en bra beskrivning av bygden. Det angav också krafterna hela i dess utveckling: Genom moderniseringens omvandling skapades den efterfrågan som gjorde att bygdens bondesmedjor kunde växa ut till fabriker. Fabriker gjorde jordbruksmaskiner. Jordbruksmaskinerna lösgjorde bönderna från jorden. På så vis fick fabriker arbetskraft – men det var också jordbrukets strukturrationalisering som skapade den klass av industriföretagare som var en förutsättning för hela processen.

Så blev bondebygd industribygd. Ett specialfall av industrialisering kan tyckas – vad kan det egentligen säga i ett vidare geografiskt och historiskt sammanhang?

De tydligaste parallellerna finner vi kanske en bit längre söderut, i de industriella distriktens ”tredje Italien”. Reser vi över Poslätten finner vi på många håll samma kombination av slätt, jordbruk och industrialisering som mellan Önum och Öttum. Liksom i Kvänum har industrin ofta vuxit fram under efterkrigstiden. Den har varit baserad på ett myller av små och medelstora företag, varav några så småningom växt sig stora. Den har kännetecknats av en regional specialisering där man inom geografiskt begränsade områden lyckats bli ledande i landet eller i världen på vissa produkter eller produktionsområden. I flera fall har man ägnat sig åt just jordbruksmaskiner. Mycket det vi skrivit om Kvänum skulle lika gärna kunna ha skrivits om exempelvis Suzzara, Guastalla eller Reggio Emilia.³³

I analysen de italienska distrikten har man också diskuterat deras sociala förutsättningar. En viktig bakgrund, menar många, var det hälftenbrukssystem som tillämpades i regioner som Emilia-Romagna och Toscana. Till skillnad från i Syditalien där bönderna varit helt utelämnade åt godsägarna och deras förpaktare hade böndernas i nordost en förhållandevis fri ställning. Kontrakten var långsiktiga och ömsesidiga. Många gånger fanns ett visst utrymme för företagande och kapitalackumulation. Så småningom såldes mycket jord av till bönderna, som ofta började kombinera jordbruk med industriell verksamhet i mindre skala. Ur detta genererades en mycket snabb industriell utveckling under efterkrigstiden när sönerna började söka efter en försörjning utanför jordbruket. På detta sätt lade hälftenbruksägareklassens starka ställning grunden till den industriella utvecklingen i det ”det tredje Italien”.³⁴

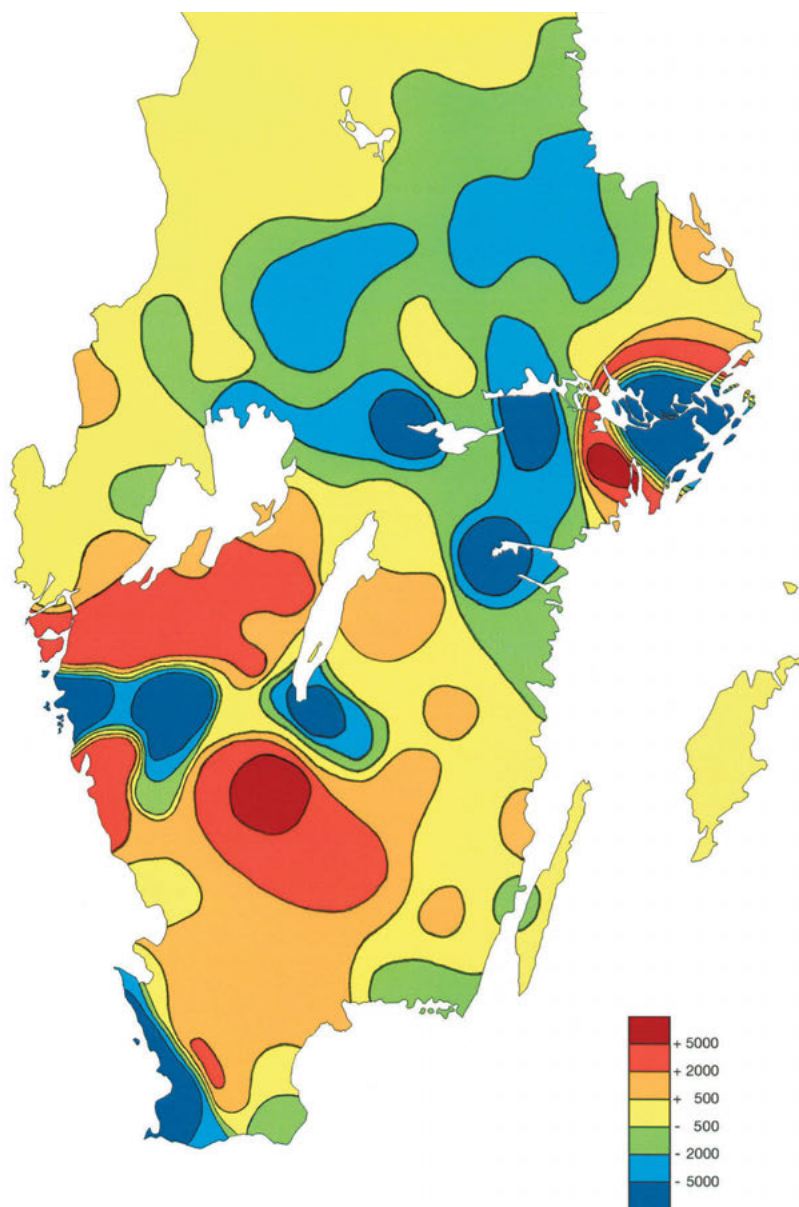
En bondeklass med en ännu starkare ställning finner vi i de svenska hemmansägarna. De har ägt sin jord. De har helt saknat adel över sig. De har haft betydligt mer resurser att frigöra för industriell verksamhet.³⁵ Borde vi inte mot denna bakgrund också ha ett ”tredje Sverige”? Borde inte de mekanismer vi identifierat i Kvänum också varit verkamma i resten av bondesverige?

Det finns inom forskningen en lång tradition i

att betona det svenska industrisamhällets lantliga rötter. Tillsammans med de mellansvenska brukna ses de hemindustriella produktionssystemen i bondebygderna i Västergötland och Dalarna med flera områden vanligen som en av de viktigaste utgångspunkterna för Sveriges industrialisering.³⁶ Också graden av självständighet inom landsbygdsindustrin har betonats. Till skillnad från i övriga Europa där hemindustrin vanligen kontrollerades från städerna var förläggarna i exempelvis Sjuhäradsbygden bönder, och det var också bondeförläggare i bygden som anlade de första fabrikerna.³⁷

Hela denna diskussion har emellertid kretsat

kring 1800-talets industriella genombrott. Vilken roll landsbygden och bondeklassen spelat i Sveriges *fortsatta* industriella utveckling har mycket lite diskuterats. Samtidigt har man inom såväl svensk som internationell forskning allt mer tenderat att se industrialiseringen som en långdragen process, som framförallt äger rum på det lokala och regionala planet.³⁸ Liksom Italien förblev stora delar av Sverige länge starkt agrart präglade. Ända in på 1930-talet var jordbruket den näringsgren som sysselsatte flest personer i riket.³⁹ Hemindustriella produktionssystem har i många områden varit av betydelse in på efterkrigstiden.⁴⁰ I huvuddelen av

KARTA 2: Sysselsättningsutveckling inom industrin 1945–2000 inom 25 km radie (absoluta tal).

KÄLLOR: SOS, Folkräkningen 1945, *Totala räkningen*; www.scb.se, RAMS Nattbefolkning, exklusive byggnadsverksamhet.

Vid bearbetningen har uppgifterna från de ca 2 500 lands- och stadskommunerna 1945 lagts samman efter 2000 års kommungränser. Sysselsättningsförändringen har sedan fördelats i rummet inom kommunerna, varvid viss hänsyn tagits till större tätorters placering.

DIGITAL KARTBEARBETNING:
Olle Andersson.

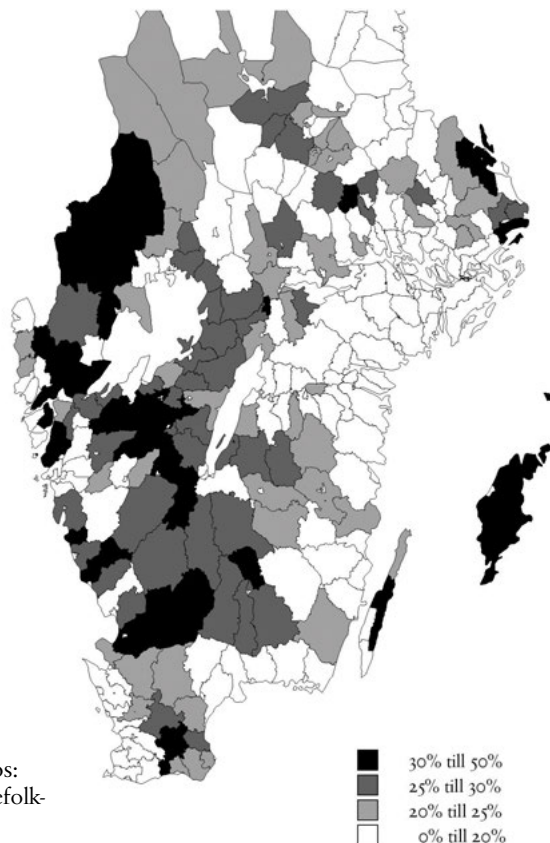
landet är det industriella genombrottet ett 1900-talsfenomen.

Mycket talar för att landsbygden och bondeklassen varit en viktig källa till industrialiseringsprocesser inte bara under det klassiska skedet på 1800-talet utan också hela 1900-talet igenom. Efter sekelskiftet 1900 började elektriciteten långsamt sprida sig på Sveriges landsbygd, och under mellankrigstiden följde en annan viktig innovation: lastbilen. Det gick nu att starta industriell verksamhet i stort sett var som helst i riket, utan hänsyn till vattenkraft eller järnvägsförbindelser. Samtidigt innebar jordbrukets trängda läge redan från 1920-talet en stark press för bönder och bondsöner att leta alternativa försörjningsvägar. Under dessa förutsättningar spred sig industrisamhället inom nya landsbygdsområden.⁴¹ Det är i detta skede fabriksindustrin i Gnosjöregionen skjuter fart på allvar. Utvecklingen påminner på flera sätt om den i Kvänum under efterkrigstiden. Företagen ”växte ofta upp på grundarnas fädernegårdar” skriver Olle Gummesson i sin bok om bygden,

”man startade i ett uthus eller i ett ledigt utrymme i ladugården”.⁴² Liksom Kvänum bibehöll bygden också länge en agrar prägel. Ännu efter kriget 1945 livnärde jordbruket i Västbo härad fler människor än fabrikena.⁴³

Den följande utvecklingen kan sammanfattas i två kartor. Den första visar hur industrisysselsättningen förändrats under efterkrigstiden fram till 2000. Under denna period har antalet industriarbeten gått starkt tillbaka i delar av landet, något som huvudsakligen skett efter 1965. Det gäller storstäderna, Bergslagen, Mälardalen samt gamla industristäder som Norrköping, Borås och Örebro. Men som framgår av kartan finns också landsdelar som uppvisar en stigande industrisysselsättning. Framför allt gäller detta landsbygdspräglade områden i södra och västra Sverige, såsom gamla Skaraborgs län, västra Småland, Halland, västra Östergötland och norra Skåne.

Mot detta kan vi ställa en annan karta, nämligen över böndernas andel av arbetsstyrkan på häradsnivå 1944/45. I stora drag är det samma kartbild som

KARTA 3: Böndernas andel av arbetsstyrkan 1944/45.

DATA: Jordbruksföretag 1–50 hektar efter sos: *Jordbruksräkningen 1944/yrkesverksam befolkning efter sos: Folkräkningen 1945.*

DIGITAL KARTBEARBETNING: Olle Andersson.

framträder. Mönstret är kanske inte så påtagligt norrut, i Dalarnas och västra Värmlands småbrukar- och glesbygdsområden, men längre söderut råder ett tydligt samband: de områden med många bönder 1945 har också upplevt en stark industriell utveckling 1945–2000. I de flesta fall är detta idag områden med en stark privat företagsamhet och hög sysselsättning inom små och medelstora företag.

På detta sätt har hemmansägaresverige ömsat skinn. Bonden har blivit företagare – eller lönarbetare. Av jordbruket har blivit industri. Mot denna bakgrund framstår inte längre fabriksbygden på Varaslätten som ett specialfall. Snarare kan man se ”Slättum” som sista länken i en lång historisk kedja

av landsbygdsbaserade industrialiseringsprocesser. Det är en kedja som i hög grad bidragit till att forma Sverige som industrination.

*Lars Nyström är verksam vid historiska institutionen, Göteborgs universitet. Hans forskning kretsar kring det svenska agrarsamhällets omvandling under 1800- och 1900-talen. Avhandlingen *Potatisriket* (2003) handlar om patriarkala maktrelationer utifrån ett godssamhälle i Västergötland ca 1850–1920. I projektet *Det tredje Sverige* studeras industrialiseringsprocesser i bondesverige under efterkrigstiden.*

lars.nystrom@history.gu.se

Noter

1. Denna text är ett resultat av forskningsprojektet ”Det tredje Sverige” (VR, projektledare Christer Winberg). Uppsatsen presenterades första gången på det svenska ekonomisk-historiska mötet i Umeå i oktober 2005. Den engelska sammanfattningen har språkgranskats av Sara Ellis-Nilsson.
2. Allansson 1998.
3. Området har definierats industrihistoriskt som Kvänums, Öttums, Jungs, Fyrunga, Tråvad, Edsvära och Önums gamla socknar. Dock har Volvo Pentas fabrik i Önum alldeles intill Vara tätort inte inkluderats i undersökningen.
4. Antal anställda 2005 (företag med minst 5 anställda) efter www.foretagsfakta.se (2005-05-15) med vissa justeringar efter uppgifter från företagen; invånare 2003 enligt äldre församlingsindelning efter: www.vara.se/omvara/folkman.gd.4.19e215b100of3a791d7fff36380.html. (2005-05-15).
5. Särskilt värdefull är Thunströms (1997) arbete om Rekordverken. Det är en utmärkt företagsmonografi som inte bara problematiserar företagarnas roll utan även försöker förstå företaget i ett lokalt sammanhang. Asp & Lundblad 1996 pekar i en C-uppsats på flera viktiga drag i ortens industri. Vidare behandlas flera av traktens företag i Jakobsson 1997. I övrigt se Tabell 1 samt litteraturförteckning för en översikt.
6. Se Mattson 2000, s. 46 ff och figur 1..
7. Grönberg 1997, s. 72 ff.
8. Thunström 1997.
9. Grönberg 1997, s. 73; Thunström 1997 s. 17f, 25 ff, 68ff; Hemming 1997, s. 94. Kommerskollegium: 1931 års företagsräkning (RA): primärmaterial.
10. Kommerskollegium: Industristatistiken 1941: fabriker (RA): huvud- och specialuppgifter. Kommerskollegium: 1931 och 1951 års företagsräkningar (RA): primäruppgifter.
11. Thunström 1997, s. 8 och 18; Hemming 1997, s. 95.
12. Lagerström 2005, s. 5 ff.
13. Thunström 1997, s. 18.
14. Thunström 1997, s. 70.
15. Allansson 1990.
16. Framställningen nedan bygger på Lagerströms (2005) monografi om Emtunga.
17. Seyler 1983.
18. Seyler 1983, s. 283. Jfr även Flygare och Isacson 2003, s. 27 och 229 ff.
19. Olof Grönberg (muntl.).
20. Enligt 1950 års befolkningsräkning arbetade 49,4% av de yrkesverksamma i nuvarande Vara kommun med jordbruk, inom undersökningsområdet ca 60%. SCB: 1950 års befolkningsräkning (RA-Arninge): arbetstabeller på sockennivå.
21. Förvärsarbetande 16–64 år, dagbefolkning 2003 (www.scb.se/arbetsmarknad/2005-05-15)
22. Månskensbonden är alltså jämlik på Varaslätten. År 2000 fanns enligt Lindner (2001) 1 237 jordbruksföretag i Vara kommun, vilket kan ställas mot det totala antalet sysselsatta som uppgick till 8 281 enligt samma källa.
23. Jfr även Bäcklund 1988; Isacson 1994; Götlind & Haraldsson 1999.
24. Asp & Lundblad 1996, s. 49,
25. SCB: industristatistiken (RA-Arninge): primäruppgifter från företaget; Jan-Erik Larm (muntligen). Enligt Larm utvecklades systemet på grund av hårdare arbetarskyddslagstiftning som blev svår att hantera inom hemarbetets ram.
26. Bonddöttrarna har varit få i Kvänumsindustrin. År 1984 sysselsattes enligt uppgifterna till industristatistiken 1 100 män och 220 kvinnor. De flesta kvinnliga fabriksarbetare arbetade på ASEA Cylinda. Annars fanns med få undantag bara kvinnliga kontorister. Varför den kvinnliga överskottsarbetskraften inte kommit till användning är en intressant fråga. En orsak är sannolikt inriktningen mot plåt och maskiner.
27. Några ingångar i litteraturen på området är: *European proto-industrialization; Bebyggelsehistorisk tidskrift* vol. 16

- (1988); Isacson och Magnusson 1983; Ahlberger 1988 (om Mark).
28. Mattsson 2000, s. 34.
 29. Jakobsson 1997, s. 25.
 30. Intervju med Ingemar Ronger; Jakobsson 1997, s. 22.
 31. Allansson 1990, s. 61.
 32. Citat efter Asp & Lundblad 1996, s. 45 (flera liknande uttalanden i egna samtal med Grönberg). Jämför med hur Højrup (1983, särskilt s. 102 ff.) använt begreppet livsform för att analysera den på många sätt likartade danska landsbygdsutvecklingen.
 33. Begreppet "tredje Italien" lanserades av Bagnasco 1977. I *Industrial districts and inter-firm co-operation in Italy* medverkar flera av pionjärerna på området. En svensk ingång är Berggren, Brulin & Gustafsson 1998. Suzzara berörs i Paniccia 2002. Se vidare Piore & Sabel 1984, särsk. s. 226 f.
 34. Se t.ex. Becattini 2001, s. 46 f.; Ginsborg 1990 s. 233 ff; Capocchi 1990 s. 24.
 35. Om hemmanägareklassens framryckning och formering under 1700- och 1800-talen, se exempelvis Winberg 1996 och 2000; Ahlberger 1996; och Liljewall 1995.
 36. Heckscher 1969, s. 112 ff.; Schön 1982; Magnusson 1996, s. 218 ff; Magnusson 1997, s. 215 ff; Schön 2000, s. 88 ff.
 37. Se t.ex. Sterner 1968; Ahlberger 1988, s. 20 ff.; Magnusson 1996, s. 223 ff. Också i Gnosjö (Rydén 1987, s. 15 ff.) och i Mora (Trotzig 1980, s. 17 ff.) var förläggarna bönder. Se även pågående forskning om böndernas roll i varudistribution och finansiering (papper av Lundqvist 2005 och Olofsson 2005).
 38. Se t.ex. Pollard 1981; Herrigel 1996; samt pågående forskning av Bäcklund (papper 2005).
 39. sos: *Folkräkningen 1930 VII: Folkmängden efter yrke, inkomst och förmögenhet*.
 40. Se t.ex. Sterner 1973; Boqvist 1978.
 41. Utvecklingen uppmärksammades av Dahmén 1950, s. 345 ff. som framförallt slogs av den omfattande företagsbildningen inom konfektionsindustrin "på mycket små tätorter och på rena landsbygden" i Sjuhäradsbygden, en möbeldindustrins utveckling i Tibro och delar av Småland, samt av metallvaruindustrins expansion runt Gnosjö.
 42. Gummesson 1997, s. 66.
 43. sos: *Folkräkningen 1945 V: Totala räkningen*.
 44. Utvecklingen har uppmärksammats av Lundmark & Malmberg 1988 och 1995 vars diskussion rör faktorfördelar (billig mark och arbetskraft). Kartor i anslutning till diskussionen, bl.a över industrisysselsättningens förändringar 1960–1990, finns i Fritz, Alvstam & Korhonen 1995, s. 13 ff. Industrins lokaliseringförändringar har även diskuterats av Bäcklund 1999 som arbetar med en grövre regionindelning med ett mindre tydligt utslag.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Riksarkivet

Kommerskollegium, 1931 års företagsräkning

Primäruppgifter från företag

Kommerskollegium, 1951 års företagsräkning

Primäruppgifter från företag

Kommerskollegium, avdelningen för industri- och bergsstatistik

Huvuduppgifter från fabriker 1921–61

Specialuppgifter från fabriker 1921–61

Statistiska centralbyrån

1950 års folkräkning

Arbetstabeller på sockennivå

Avdelningen för industri- och bergsstatistik

Primäruppgifter från företag 1962–89

Intervjuer och samtal

Olof Grönberg, av lokal företagare- och hemmansägaresläkt, före detta näringslivssekretarare i Vara kommun. Flera samtal 2004–2005.

Thord Gustafsson, av lokal företagare- och hemmansägaresläkt, miljö- och kvalitetschef Swegon. Augusti 2005.

Johan och Bengt-Åke Olsson, son respektive far, ägare till Jo-ventilation respektive medarbetare på samma företag samt lantbrukare. Båda tidigare verksamma på Frisk Ventilation. Oktober 2005.

Jan-Eric Larm, Ordförande i Vara industriförening och med erfarenhet från Cylinda, KPAB, Benders med flera företag i bygden. Oktober 2005.

Ingemar Ronger, ägare till Rotage AB och med erfarenhet från

flera företag i bygden. Hemmansägare. December 2005.

Företagsbesök (oktober 2005)

Swegon AB

Jörgenssens industrielektronik

Rotage AB

Jo-Ventilation

Elektroniska källor

www.foretagsfakta.se (2005-05-15)

www.vara.se/omvara/folkmangd.4.19e215b1000f3a791d7fff36380.html (2005-05-15)

www.scb.se: arbetsmarknad: förvärsarbetande 16–64 år, dagbefolkning 2003 (2005-05-15)

Kvänumsföretagens hemsidor

Tryckta källor

Kungliga biblioteket

Företagstryck

sos: *Folkräkning 1930: VII: Folkmängden efter yrke, inkomst och förmögenhet*.

sos: *Folkräkningen 1940: III: Folkmängden efter yrke*.

sos: *Folkräkning 1945: V: Totala räkningen. Stockholm 1949*.

sos: *Jordbruksräkningen 1944. Stockholm 1946*.

Litteratur

Ahlberger, Christer, 1988, *Vävarfolket. Hemindustrin i Mark 1790–1850*.

–, 1996, *Konsumtionsrevolutionen I. Om det moderna konsumtionssamhällets framväxt 1750–1900*.

Allansson, Kjell, "PM-Luft" i *Kvänumsbbygden 199X*.

- Allansson, Ove, 1988, *Kapten Orädd och jag*.
- Asp, Lars-Göran & Dan Lundblad, 1996, *Kvänum. Juvelen i kronan. En fallstudie av Kvänums industrier*. C-uppsats i Kulturgeografi, Göteborgs universitet.
- Bagnasco, Arnaldo, 1977, *Tre Italie. La problematica territoriale dello sviluppo italiano*.
- Byggelsehistorisk tidskrift, volym 16 (1988): *Proto-industri. Saluslöjden och Sveriges industrialisering*, Red. Maths Isacson & Lars Magnusson.
- Becattini, Giacomo, 2001, *The Cattarpillar and the butterfly. An exemplary case of development in the Italy of the industrial districts*.
- Berggren Christian, Göran Brulin & Lise-Lotte Gustafsson, 1988, *Från Italien till Gnosjö. Om det sociala kapitalets betydelse för livskraftiga industriella regioner*.
- Boqvist, Agneta, 1978, *Den dolda ekonomin. En etnologisk studie av näringsstrukturen i Bollebygd 1850-1950*.
- Borg, Carl-Eric, 2002, "Junga - från gräsrotsnivå" i *Kvänumsbygden*.
- Bäcklund, Dan, 1988, *I industrisambällets utkant. Småbrukets omvandling i Lappmarken 1870-1970*.
- , 1999, *Befolkningen och regionerna. Ett fågelperspektiv på regional ekonomisk utveckling i Sverige från 1820 och framåt*.
- , 2005, *Ett regionalt perspektiv på industrisambällets genombrott i Sverige*. Papper presenterat vid Ekonomisk-historiska mötet, Umeå 7-9 okt 2005.
- Capecchi, Vittorio, 1990, "A history of flexible specialisation and industrial districts in Emilia-Romagna", *Industrial districts and inter-firm co-operation in Italy*, utg. Frank Pyke, Giacomo Becattini & Werner Sengenberger.
- Dahmén, Erik, 1950, *Svensk industriell företagarverksamhet. Kausalanalys av den industriella utvecklingen 1919-1939*.
- European proto-industrialization*, 1996, utg. Sheilagh C. Ogilvie & Markus Cerman.
- Flygare, Irene A., & Mats Isacson, 2003, *Det svenska jordbrukets historia. Jordbruket i välfärdssambället 1945-2000*.
- Fritz, Martin, Claes Göran Alvstam & Jorma Korhonen, 1995, "Svenskt näringsliv i historiskt perspektiv", i *Sveriges Nationalatlas. Industri och Service*, utg. Claes Göran Alvstam.
- Gummesson, Ola, 1997, *Därför lyckas Gnosjö. Bygden som har blivit ett begrepp*.
- Götlind, Anna, och Kjell Haraldsson, 1999, *Fyra företagarbygder. Porträtt av lokalt näringsliv utanför storstaden*.
- Ginsborg, Paul, 1990, *A History of contemporary Italy. Society and politics 1943-1988*.
- Grönberg, Olof, 1997, "Idé, vilja, kunskap - om företag och företagare", *Utblickar. Jubileumsskrift. Skaraborgs läns sparbank 150 år. 1847-1997*.
- Heckscher, Eli F., 1969, *Svenskt arbete och liv. Från medeltiden till nutiden*.
- Hemming, J.-G., 1997, "Grönbergs i Öttum - Hågkomster" i Per Thunberg, *Rekordverken 100 år - från bysmedja till världsindustri*.
- Herrigel, Gary, 1996, *Industrial contructions. The sources of German industrial power*.
- Højrup, Thomas, 1983, *Det glemte folk. Livsformer og centraldirigering*.
- Industrial districts and inter-firm co-operation in Italy*, 1990, utg. Frank Pyke, Giacomo Becattini & Werner Sengenberger.
- Isacson, Maths & Lars Magnusson, 1983, *Vägen till fabrikena. Industriell tradition och yrkeskunskande i Sverige under 1800-talet*.
- Isacson, Maths, 1994, *Vardagens ekonomi. Arbete och försörjning i en mellansvensk kommun under 1900-talet*.
- Jakobsson, Ingemar, 1997, *Entreprenörerna. I huvudet på en gammal fabrikör*.
- Jonsson, Rune, 1988, "Från Snickar-Gustaf till Kvänum kök. Kvänums äldsta företag i privat ägo 65 år", *Kvänumsbygden*.
- Lagerström, Sven H. G., 2005, *Från bysmedja till världsindustri. Pharmadule Emtunga 1945-2005*.
- Liljewall, Britt, 1995, *Bondevardag och samhällsförändring. Studier i och kring västsvenska bonde dagböcker från 1800-talet*.
- Lindner, Sofia, 2001, *Fakta om små och stora företag 2001*.
- Lundmark, Mats, & Anders Malmberg, 1988, *Industri lokalisering i Sverige. Regional och strukturell förändring*.
- , 1995, "Näringslivs omvandling och lokalisering förändring", *Sveriges Nationalatlas. Industri och Service*, utg. Claes Göran Alvstam.
- Lundqvist, Pia, 2005, *Gårdfaribandel mellan privilegiesambället och marknaden*. Papper presenterat vid Ekonomisk-historiska mötet, Umeå 7-9 okt 2005.
- Magnusson, Lars, 1996, "Proto-industrialization in Sweden", *European proto-industrialization*, utg. Sheilagh C. Ogilvie & Markus Cerman.
- , 1997, *Sveriges ekonomiska historia*.
- Mattson, Carl Otto, 2000, *När Benders kom till byn. En berättelse om Karl-Erik och den nya tiden*.
- Nyström, Lars, 2002, "Det tredje Sverige. Ett decentraliserat industriellt system 1700-2000" i *Entreprenörskapets dynamik och lokala förankring*, utg. Peter Aronsson & Bengt Johannisson.
- Olofsson, Sven, 2005, "Inte utan säkerhet!" - *Tillit och riskhantering i det jämtländska handels- och kreditssystemet under första halvan av 1800-talet*. Papper presenterat vid Ekonomisk-historiska mötet, Umeå 7-9 okt 2005.
- Paniccia, Ivana, 2002, *Industrial districts. Evolution and competitiveness in Italian firms*.
- Pollard, Sidney, 1981, *Peacefull contest. The industrialization of Europe 1760-1970*.
- Piore, Michael J. & Charles F. Sabel, 1984, *The second industrial divide. Possibilities for prosperity*.
- Rydén, Josef, 1987, *Småföretagskulturen i Västbo, Svante Kolsgård, Josef Rydén & Björn Sernefalk, Gnosjöandan, verkligheten bakom myten. Utvecklingen och innebörden av företagsandan i Gnosjö-Anderstorpsområdet. En historisk och sociologisk pilotstudie*.
- Seyler, Hans, 1983, *Hur bonden blev lönarbetare. Industrisambället och den svenska bondeklassens omvandling*.
- Schön, Lennart, 1982, *Industrialismens förutsättningar*.
- , 2000, *En modern svensk ekonomisk historia. Tillväxt och omvandling under två sekel*.
- Sterner, Björn, 1968, *Från hemslöjd till storindustri. Sjuhäradsbygdens ekonomiska historia och geografi*.
- Sterner, Björn, 1973, *Textil hemindustri i Sjuhäradsbygden under 1900-talets första hälft*.
- Thunberg, Per, 1997, *Rekordverken 100 år - från bysmedja till världsindustri*.
- Trotzig, Dag, 1980, *Urmakeriet i Mora*.
- Winberg, Christer, 1996, "En annan väg till det moderna sambället. Den svenska bondeklassens uppräckning", *Folkets historia*, nr 2.
- Winberg, Christer, 2000, *Hur Västsverige blev västsvensk*.

How the farmer became a manufacturing entrepreneur

On the Kvänum area and the expansion of manufacturing industry
in the Swedish countryside in the post-war period

By Lars Nyström

Summary

This article deals with the industrialisation of the Kvänum area on the plains of Västergötland in western Sweden. Not long ago this was one of the most emphatically agricultural districts in Sweden, dominated by its strong freeholders. In the early 1950s most people still lived on the land. Today, though, Kvänum is one of the area's with the highest rate of employment in Swedish manufacturing industry. It has a large number of small and medium-sized companies, mainly in the sheet metal and machine industry. How did this industrialisation come about? The question is interesting since it is hard to find any of the factors usually associated with an industrialisation process. The area has no raw materials and no proto-industrial traditions, nor did the companies enter from outside, in search of cheap land or labour. Yet this area is in fact typical of post-war Swedish industrial expansion, which mainly took place in rural, formerly freeholder-dominated areas.

The main argument of this article is that Kvänum's manufacturing industry evolved in close interaction with agriculture. Firstly, agriculture had an important market function. Kvänum's manufacturing pioneers were two village blacksmiths who in the 1930s started producing light farm machinery. After WWII new companies began to appear, as former employees of these firms set up on their own. As the local market was strong and entrepreneurs and employees usually had personal experience of working the land, as well as close connections to local farmers, firms in the area often managed to develop highly competitive products. The skills needed to make these commodities later led to a branching out into various fields of production.

Secondly, social and economic changes in agriculture have been a strong driving force in the industrialisation process. Owing to farm mechanisation and rising income expectations throughout the post-war period, more and more land

was required to secure a family's livelihood, forcing farmers to search for alternative sources of income. Wage labour was one solution, and this way the emerging local factories were able to secure the manpower supply they needed. But there was also another way out. With agricultural incomes declining, some farmers built up their own manufacturing enterprises. In fact, nearly all manufacturing industry entrepreneurs in the area were either farmers or sons of farmers. More than half the area's major companies actually started on a farm.

What was the basis of this entrepreneurial activity? Several factors make it relatively easy for a farmer or his son to build up a firm. His basic needs are met by agriculture. He can use himself and his family as a source of cheap labour. His farm buildings can be used for industrial purposes - many of the companies in Kvänum started off in former cowsheds or pigsties. We can also see how the capital that the farm represents can be employed in developing the firm: land can be sold or used as security to finance industrial investments. Underlying all this there is probably also a cultural factor: the freeholder's or his son's endeavour to remain "his own boss".

In previous research there is a long tradition of emphasising the role of the freeholder in the early stages of Sweden's industrialisation. Unlike most parts of Europe, where proto-industrial activities were controlled from urban centres, most proto-industries in Sweden were organised rurally. The putters-out who organised production and the tradesmen who managed distribution often emerged from the freeholder class, and many of them later became factory owners. From this perspective the industrialisation of Kvänum and many other formerly freeholder-dominated areas during the post-war period can be seen as yet another example in a long tradition of rurally based industrialisation in Sweden.